

Бібліотека Київського педагогічного інституту під час нацистської окупації (1941–1943 рр.)

Стаття присвячена розкриттю історії бібліотеки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині – Наукова бібліотека Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова) в роки нацистської окупації. Досліджено діяльність бібліотеки як частини Педагогічного інституту (грудень 1941 р. – вересень 1942 р.) та філії Центральної бібліотеки рейхскомісара України (Крайової бібліотеки) (вересень 1942 – жовтень 1943 р.).

Період нацистської окупації є трагічним в історії бібліотек України. Він включав: руйнування бібліотек у ході воєнних дій; знищення майна та фондів під час квартирування військ вермахту; відбір і вивезення стратегічно важливої та рідкісної літератури нацистськими «культурними» організаціями до Третього рейху. Кожна бібліотека тією чи іншою мірою постраждала від вищевказаних чинників. З іншого боку, діяльність бібліотеки є відбиттям тих зовнішніх умов у яких вона вимушена функціонувати, саме це робить їх історії унікальними й неповторними.

У радянський період, діяльність бібліотек під час окупації розглядалась виключно через втрату фондів (вивезення, розграбування або знищення) та руйнування бібліотек [1–4]. Після здобуття незалежності (90-х рр. ХХ ст.) з'явилися наукові праці, що розкривали методи німецьких організацій з грабунку бібліотек і встановили тематики літератури яку вони вивозили [5–7].

У перший десяток 2000-х років з'являються праці Л. А. Дубровіної та Н. І. Малолетової, що ґрунтовно розкрили стан бібліотек м. Києва під час нацистської окупації, зокрема вони містять окремі факти про бібліотеку педагогічного інституту [8–11]. У 2011 р. виходить праця «Історія та сьогодення Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова» у якій період окупації представлений лише втратою книжкового фонду: «зникли цінні видання з фонду; частина книжок, що знаходилася у підвальному приміщенні, була затоплена через пошкодження водопровідної системи» [12, с. 18]. Вищенаведене доводить, що історія бібліотеки Київського педагогічного інституту в роки окупації досі є малодослідженою.

Мета статті – на основі архівних матеріалів та сучасних наукових досліджень розкрити стан і діяльність бібліотеки в реаліях нацистського режиму окупації.

Після окупації Києва німецькими військами у 20-х числах вересня

**Юрій
Левченко,**

завідувач відділу інформаційно-бібліографічної роботи Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

1941 р. створюється орган місцевого самоуправління – міська управа, завданням якої було відновлення та розбудова міського життя [13, с. 30–31]. Впродовж жовтня-листопада за активної діяльності Київської міської управи відбулось відновлення наукового і культурного життя міста [10, с. 20].

У листопаді 1941 р. за сприяння органів місцевого самоуправління відбулось відновлення педагогічного інституту, наказом Відділу культури та освіти Київської міської управи (№ 417а від 7 листопада) та постановою Голови міста Києва (№ 194 від 29 листопада). Згідно з ними, на базі Педагогічного та Учительського інститутів створюється Київський учительський інститут, директором якого було призначено В. П. Завітневича. Він розташовується за адресою бульвар Тараса Шевченка 22, з новобудовою, що виходить на вулицю Івана Франка 44 [14, арк. 282; 15, арк. 218]. На грудень припадає становлення інституту: передача майна і будівлі директорів, прийняття інституту на фінансування міської управи, підбір педагогічного та господарського персоналу тощо. Вже у штатному розписі Київського учительського інституту на грудень 1941 р. передбачалась посада – завідувача бібліотеки [16, арк. 3].

На початку окупації бібліотечною справою в м. Києві опікувалась Інспектура бібліотек Відділу культури та освіти Київської міської управи, що здійснювала реєстрацію та облік бібліотек міста [11, с. 102]. За її сприяння 17 жовтня 1941 р. Голова міської управи видав постанову «Про збереження книжкових фондів» згідно з якою всі керуючі будинками м. Києва мали взяти на облік безгосподарчі бібліотеки, які раніше належали радянським установам та різним закладам, а також приватним особам, що залишили Київ з більшовиками. На ці бібліоте-

ки потрібно було в триденний термін скласти відомості за формою: номер; назва установи чи закладу або прізвище колишнього власника; адреса; загальна характеристика бібліотеки за змістом; кількість книжок. Відомості негайно передати до Інспектури бібліотек [17, арк. 8]. Постанова не була виконана через несвоєчасне опублікування (9 листопада у газеті «Українське слово»), тому 11 грудня відбулось її видання повторно, із незначними змінами.

У відомостях, надісланих 9 грудня 1941 р. Київським учительським інститутом, вказано: «За інвентарними книгами в бібліотеці Київського педагогічного інституту рахується 204 тис. книг, брошурного фонду – 20 тис. та журналів у відділі періодики 6 тис. комплектів (приблизно). В дійсності книг менше на 30 тис. Книги були розіслані по районах для заочників та були надіслані до Львівського університету. Точних відомостей про кількість книг і стан бібліотеки зараз подати неможливо, тому що з перших днів вступу німецьких військ і до цього часу приміщення Педагогічного інституту було зайняте німецьким командуванням» [18, арк. 40].

Зима 1941–1942 рр. та відсутність опалення в Учительському інституті призвели до втрати книжкового фонду. Щоб не замерзнути керівництво інституту в кабінеті секретарів (у якому був камін), потроху спалювало томи класиків марксизму-ленінізму [19, с. 197].

У кінці 1941 р. – на початку 1942 р. культурними цінностями та бібліотеками м. Києва цікавились нацистські «культурні» організації, що належали до різних відомств Третього рейху: оперативна команда VI Відділу «G» Головного імперського управління безпеки (РЗГА); зондеркоманда Е. Кюнсберга, підпорядкована Міністерству закордонних справ Німеччини; Головна

робоча група України Оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Альфреда Розенберга; воєнізовані геологічні групи СС тощо. Ці організації відбирали та конфісковували з бібліотек літературу стратегічного, тактичного і наукового значення – географічні карти й атласи СРСР, економічну, краєзнавчу, етнографічну, антропологічну, технічну, статистичну, геологічну, політичну літературу, а також юдаїку [9, с. 5–9]. У 1942 р., коли Україна цілком була захоплена, а лінія фронту просунулась далі на схід, між адміністрацією Рейхскомісаріату «Україна» та Оперативним штабом А. Розенберга почалась неофіційна боротьба за контроль над бібліотеками. Щоб обмежити діяльність Оперативного штабу А. Розенберга в бібліотечній сфері рейхскомісар України Е. Кох 6 червня 1942 р. створює Центральну бібліотеку рейхскомісара України (на основі Бібліотеки Академії наук), що мала концентрувати фонди всіх безгосподарних бібліотек і поповнювати фонди «Східної бібліотеки» [20, с. 289].

У першій половині 1942 р. відбувається розвиток інституту: здійснюється підготовка підручників; приєднано Український науково-дослідний інститут педагогіки (УНДІП), а з березня інституту повертається попередня назва – Київський педагогічний інститут. На початку 1942 р. бібліотека Педагогічного інституту переглядалась Головною робочою групою України. Наявна інформація, про стан фонду: «близько 100 тис. томів, у тому числі багато журналів. З фондів бібліотеки певну кількість книг було вивезено до Уфи, а ще більшу частину – спалено у дворі» [20, с. 259, 280]. Також, є відомості, що у квітні 1942 р., її завідувачем була Ю. Л. Буркгарт (до війни – старший лаборант кафедри історії народів СРСР Київського педагогічного інс-

титуту) [21, арк. 2].

3 травня працівники інституту почали надавати методичну допомогу вчителям народних (початкових) шкіл м. Києва. Для цього в інституті були створені методичні кабінети та читальня. У читальні для вчителів і методистів підбирались педагогічні та художні твори (вірші, уривки) для використання під час уроків [22, с. 4]. Детальнішу інформацію про діяльність бібліотеки представлено у документі «Відомості про бібліотеки Києва у 1942 році». Згідно з ним, бібліотека утворилась з бібліотеки колишнього Педагогічного інституту, що існує з 1930 р., бібліотеки УНДІП та 7-ми приватних бібліотек. Під час воєнних дій бібліотека інституту частково була пограбована. Усього бібліотека має близько 300 тис. книг. Бібліотечний фонд був переглянутий спеціальною комісією, але робота по перевірці книг не закінчена, і тому не можна визначити яка кількість книг підлягає вилученню. Бібліотека площею 773 кв. метри займає 8 кімнат, є читальня на 30 осіб. Бібліотека добирає педагогічну і методичну літературу для вчителів і методистів. Видає книги для користування у читальні. Користуються бібліотекою 470 осіб. З червня по серпень цього року бібліотеку відвідали 2 772 читачі, було видано 4 787 книг. Також, бібліотека улаштовує виставки книг. Штат бібліотеки – 4 робітники [23, арк. 37–38]. У вересні завідувачем бібліотеки вже був І. М. Люперольський (до війни старший викладач кафедри російської мови Київського педагогічного інституту) [24, арк. 25].

Після закриття Київського педагогічного інституту 18 вересня 1942 р. бібліотека була приєднана до Центральної бібліотеки рейхскомісара України, з 1 березня 1943 р. – Крайова бібліотека [25, с. 42]. Вона здійснювала вилучення та відправлення книг до «Східної бібліоте-

ки», що поповнювалась з бібліотек окупованих східних територій. Для вивезення відбирались видання за галузями: політична література (більшовицька ідеологія, комуністична партія, радянська держава), націонал-соціалізм (історія, ідеологія партії, вороги націонал-соціалізму), юдаїка, економіка, сільське господарство, промисловість, медицина, біологія, антропологія, історія, археологія, народознавство, філософія, психологія, педагогіка, релігієзнавство, мистецтво, медицина, наукознавство, довідкові видання, книгознавство, бібліотечна справа тощо. 7 грудня 1942 р. було створено Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті «Україна», якому підпорядковувались всі бібліотеки Рейхскомісаріату [26, с. 27].

На початку 1943 р. бібліотека Педагогічного інституту, що знаходилась у законсервованому стані, переглядалась керівництвом Крайової бібліотеки, оскільки була її частиною [11, с. 81]. Результатом перегляду став меморандум згідно з яким, бібліотека Педагогічного інституту є дуже універсальною та великою, близько 500 тис. томів з різних галузей знань. Її збереження виглядало недоцільним, тому пропонувалося: педагогічний відділ, всю краєзнавчу та географічну літературу передати Крайовому інституту господарчих досліджень та краєзнавства; партійну літературу передати робочій групі А. Розенберга; спеціальні відділи бібліотеки передати Крайовій бібліотеці; німецький відділ передати навчальному закладу (Педагогічний інститут). Розподіл бібліотеки підкріплювався тим фактом, що її фонди знаходяться у непридатних для зберігання приміщеннях, через пошкодження водопроводу [27, арк. 591].

У зв'язку з реставрацією і відкриттям Володимирського собору

(19 вересня 1943 р.) з червня по серпень відбувся вивіз книгозвища Крайової бібліотеки, яке розташовувалось в соборі. Література була перевезена до приміщень: Духовної академії, Педагогічного інституту, Київського університету та Міської бібліотеки. За різними оцінками, до Педагогічного інституту було перенесено від 200 до 350 тис. книг [20, с. 513; 28, арк. 120].

У кінці вересня 1943 р. Київ знову потрапив під владу німецьких військових, а у місті було введено «заборонену зону». У жовтні представники Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями та Головної робочої групи «Україна» звернулись до військових з проханням взяти під охорону і зберегти приміщення, де зберігаються культурні цінності. Серед перелічених об'єктів була Крайова бібліотека з всіма філіями, в тому числі – бібліотека Педагогічного інституту [20, с. 572, 575]. Після окупаційний стан бібліотеки описаний у «Доповідній записці про стан Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Київського педагогічного інституту ім. Горького» за 1944 рік. Згідно з нею, «фундаментальна і студентська бібліотека, а також бібліотека історичного кабінету збереглись майже повністю. Крім того, до інституту під час окупації було завезено чималу кількість літератури з фонду Академії Наук й інших навчальних закладів» [29, арк. 3].

Отже, історія бібліотеки Київського педагогічного інституту в роки нацистської окупації поділяється на два періоди: бібліотеки інституту (грудень 1941 р. – вересень 1942 р.) та філії Крайової бібліотеки (вересень 1942 р. – жовтень 1943 р.). Встановлено, що майже весь книжковий фонд бібліотеки Київського педагогічного інституту залишився в окупованому Києві (незначна частина була спалена перед захопленням міста та вивезена

в евакуацію). З відновленням діяльності інституту в штаті працівників з'явилась посада – завідувача бібліотеки, щоправда, вона була суто «технічною», адже їх обіймали не професійні бібліотекарі, а колишні викладачі. У 1942 р., коли в інституті почали надаватись методичні консультації вчителям початкових шкіл, було відновлено діяльність читальні (читального залу), в якій методистам і вчителям дозволя-

лось підбирати педагогічну та художню літературу для проведення занять. Після закриття Київського педагогічного інституту німецькою владою бібліотека була приєднана до Центральної бібліотеки рейхскомісара України (Крайової бібліотеки), як філія. Збереженості бібліотеки в останній рік окупації сприяли три основні фактори: перший – значилась у законсервованому стані; другий – педагогічна література

не була важливою для німців; третій – підпорядковувалась бібліотечним організаціям Рейхскомісаріату «Україна», що обмежували діяльність органів Оперативного штабу А. Розенберга з вивезення культурних цінностей.

Список використаних джерел

1. Материалы к истории библиотечного дела в СССР (1917–1959 гг.) : учебное пособие для студентов библиотечных институтов / сост. Л. А. Соловьева, М. Л. Хейфец. Ленинград, 1960. С. 137–143.
2. Гімальдінова З. В. Бібліотечна справа в Україні у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945) : лекції для студентів з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». Харків, 1963. 35 с.
3. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР : учебник. Москва : Книга, 1980. С. 260–267.
4. Гімальдінова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни. Бібліотекознавство і бібліографія. 1985. Вип. 25. С. 10–16.
5. Гімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів : Фенікс, 1992. 120 с.
6. Лазоренко Ю. Доля бібліотек під час Другої світової війни. Бібліотечний вісник. 1995. № 6. С. 8–10.
7. Ковач Г. Втрати бібліотечних фондів ВУЗама України. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. 1996. Вип. 6. С. 316–320.
8. Малолетова Н. І. Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика в період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР. Рукописна та книжкова спадщина України. 2000. Вип. 5. С. 139–172.
9. Малолетова Н., Дубровіна Л. Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). Бібліотечний вісник. 2001. № 3. С. 2–18.
10. Дубровіна Л., Малолетова Н. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1943). Бібліотечний вісник. 2003. № 3. С. 17–28.
11. Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / редкол.: О. С. Онищенко та ін. Київ, 2004. С. 59–113.
12. Історія та сьогодення Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / укл. Л. В. Савенкова, Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук. Київ : Освіта України, 2011. 282 с.
13. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької окупації. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія. 2010. Вип. 100. С. 30–34.
14. Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 24а. Арк. 282.
15. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 218.
16. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 294. Арк. 3.
17. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 1756. Арк. 8.
18. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 185. Арк. 40.
19. Кислиця Д. Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. Оттава : Нові дні, 1987. 450 с.
20. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / редкол.: О. С. Онищенко та ін. Київ, 2004. 812 с.
21. ДАКО. Ф. Р-2353. Оп. 6. Спр. 336. Арк. 2.
22. Методична допомога вчителю. Нове українське слово. 9 червня 1942 р. № 130 (145). С. 4.
23. ДАКО. Ф. Р-2414. Оп. 2. Спр. 244, Арк. 37–38.
24. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 222. Арк. 25.
25. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. Київ : Наукова думка, 2003. 357 с.
26. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944 рр.). Бібліотечний вісник. 2005. № 4. С. 23–38.
27. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 591.
28. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 120.
29. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 33. Арк. 3.